

Рутар Степан. До питання про фактори успішної постколоніальної та посткомуністичної трансформації : український контекст

В Україні після Революції гідності не вдалося здійснити швидки й радикальний цивілізаційний прорив, на який так сподівалися українське суспільство та країни Заходу. Така ситуація не відповідає викликам, пов'язаних із успішним завершенням посткомуністичної трансформації яка, розпочалася на початку 90-х років. На сьогодні існує велика суспільна потреба у наукових дослідженнях, які б на основі узагальнення успішного постколоніального та посткомуністичного трансформаційного досвіду, дали відповідь на питання про вибір найбільш оптимальної стратегії здійснення переходу від інституційної системи олігархату до системи розвинутої політичної демократії.

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні факторів успішної трансформації і окреслення стратегічних завдань інституційних змін напередодні президентських та парламентських виборів в Україні

Спочатку ніж перейти до реалізації завдань дослідження необхідно з'ясувати концептуальний зміст таких трансформаційних парадигм як елітологічна, неоліберальна, неоінституційна, культурологічна та географічна.

Елітологічна парадигма, яка виникла на основі вчення В. Паретто про циркуляції еліт, акцентує увагу на необхідності зміни еліт, як найбільш важливого фактору переходу до нової інституційної системи. Свій подальший розвиток ця парадигма отримала в рамках транзитології – теорії, яка науково обґрунтувала перехід від авторитаризму до демократії. В цьому сенсі особливе значення має аналіз політичних сил – суб'єктів трансформації, зроблений А. Пшеворським. На його думку, у цих двох процесах

беруть участь чотири політичних сили: «прихильники твердої лінії»; «реформатори» всередині авторитарного блоку; «помірквані» і «радикали в опозиції». Також А. Пшеворський вказує на фактори, які унеможливають серйозні конфлікти в процесі переходу. До таких факторів він відносить досягнення компромісу між реформаторами (в середині правлячої еліти) і поміркваними (в середині опозиції). Такий компроміс досягається якщо: реформатори і помірквані погоджуються на створення демократичних інститутів, в рамках яких вони будуть мати помітний вплив; реформатори спроможні примусити погодитися на реформи ортодоксальну частину правлячої еліти; помірквані здатні контролювати радикальну частину опозиції [5].

Що стосується аналізу посткомуністичного переходу то тут елітологічна парадигма істотно доповнена ідеями А. Вахудовою. Вона обґрунтовано довела на основі аналізу трансформаційного досвіду країн Центральної Європи, що ефективність політики макроекономічної стабілізації та інституційної розбудови залежала від радикальної зміни еліт в цих країнах і створення належних інституційних умов (закріплених в нових конституціях) для сильної політичної конкуренції [4].

Неоліберальна парадигма ґрунтується на положеннях Вашингтонського консенсусу, а також теоретичних висновках політиків-реформаторів, які здійснювали неоліберальні реформи в країнах Центральної Європи [2, с. 243-275; 3]. Концептуальний зміст Вашингтонського консенсусу передбачає: досягнення фінансової стабілізації на основі поєднання рестрикційної монетарної і фіскальної політики; лібералізацію цін та зовнішньоекономічної діяльності (проведення шокової терапії); швидку – прозору приватизацію державного сектору економіки, переважно шляхом відкритих аукціонів із залученням стратегічних іноземних інвесторів; зменшення регуляторних функцій держави (дерегуляторна політика); захист прав власності і соціально вразливих верств населення. Він задумувався як пакет рекомендацій для проведення економічних реформ у країнах із перехідною економікою (спочатку в країнах Латин-

ської Америки, а пізніше Центральної та Східної Європи). Використання пакету рекомендацій, передбачених Вашингтонським консенсусом, в країнах, які здійснювали посткомуністичну трансформацію мало різні наслідки. На посткомуністичному просторі успішно вдалося провести неоліберальні реформи країнам Центральної Європи, які стали членами НАТО та ЄС. Політичні еліти цих країн ще на початку 90-их років обрали твердий курс на проведення неоліберальних реформ і євроінтеграцію.

Неоінституційна парадигма була найбільш системно розроблена в працях Д. Норта і Д. Аджемоглу [8, с. 21-50; 1, с. 13-101, с. 357-391]. Узагальнюючи праці названих авторів, сутність концептуальних положень цієї парадигми можна виразити таким чином:

- інституції – це обмеження, створені людьми, які формують взаємодію між ними і складаються з формальних (правила, закони, конституції) і неформальних (норми поведінки, звичаї, добровільно обрані для себе правила поведінки) обмежень та механізмів забезпечення їх дотримання;
- економічні інститути визначають обмеження, стимули та результати економічної діяльності. Вони можуть стимулювати економічне зростання та справедливий розподіл національного багатства або навпаки;
- вибір ефективних економічних інститутів залежить від політичної інституційної системи, в рамках якої політичні еліти формують економічно-інституційну систему;
- зміна політичної системи залежить від формату взаємодії політичних еліт, які своєю чергою визначаються попереднім інституційним розвитком, цінностями та інтересами тих еліт та глибиною кризи, що виражається у глибоких соціальних конфліктах (революціях, війнах);
- відмінності у стандартах життя країн, обумовлені не географічними факторами, культурними цінностями, технологічними досягненнями, компетентністю еліти, а наявністю двох типів інституційних систем: інклюзивної

та екстрактивної.

- інститути відкритого публічного доступу (за Д. Нортон) або інклюзивні інститути (за Д. Асемоглу) забезпечують політичні, економічні та культурні вигоди для більшості населення і сприяють соціальному прогресу загалом.
- екстрактивні інститути функціонують у тих країнах, де були або є тоталітарні, авторитарні і гібридні політичні режими, а також відсутні сучасні централізовані держави (Сомалі, Афганістан);
- вони виникли, в першу чергу, в країнах із багатими природними ресурсами, високою щільністю населення і відсутністю належного опору колонізаторам (як це мало місце в Латинській Америці під час її колонізації іспанськими та португальськими конкістадорами), а також були нав'язані постколоніальним країнам тоталітарними режимами після Другої світової війни (як це мало місце в Північній Кореї).

Більш повне та точне уявлення про інституційну парадигму можна отримати аналізуючи працю О. Норгаарда «Економічні інституції та демократична реформа», в якій автор пропонує враховувати всю сукупність факторів в процесі посткомуністичної трансформації [7]. До них він відносить: початкові умови – докомуністичну та комуністичну спадщину; навколишнє середовище – вплив міжнародних інституцій; простір можливостей – політичні умови, темп та фази здійснення перетворень; політичні інституції – модель державного управління, яке забезпечує проведення реформ; громадянське суспільство – участь громадськості в трансформаційних процесах або підтримка нею реформаторського курсу; інституційні зміни – побудова інститутів ринку та інститутів політичної демократії; політичні, економічні та соціальні результати – наслідки інституційних змін, які викликають як опір певних сил так і їх громадську підтримку.

Культурологічна парадигма наголошує на пріоритетності культурних цінностей у суспільному розвитку. Вона отримала широке визнання завдяки працям М. Вебера, який розкрив вирішальну роль цінностей протестантської

етики у зародженні вільноринкового капіталізму. На сучасному етапі найбільш популярними стали праці Л. Гаррісона і Р. Інлегарта, які розкрили вплив культурних цінностей на економічний розвиток і політичну демократію, а також економічних факторів на формування культурних цінностей. Згідно із вченням Л. Гаррісона цінності можна характеризувати за такими параметрами: як сприйняття світу, морально-етичними принципами, економічною та соціальною поведінкою. На думку соціолога, цінності які лежать в основі прогресу, ґрунтуються на орієнтації на майбутнє, впевненості у здатності особи впливати на свою долю, ставлення до праці як сенсу життя, широкому радіусі довіри до людей, жорсткості та реалістичності норм, розуміння влади як засобу досягнення суспільних благ, лежать в основі прогресу.

Р. Інлегарт виділяє два ціннісні параметри: «традиційні-секулярні» для індустріального типу суспільства і «виживання-самовираження» для постіндустріального типу суспільства. На його думку, постіндустріальний розвиток, забезпечуючи належний рівень особистої свободи, матеріального добробуту сприяє формуванню цінностей самовираження, що виявляються у суспільній довірі, прагнення до свободи, рівності. Тільки на основі цінностей самовираження, за Р. Інлегартом, реальну політичну демократію можна побудувати тільки на основі цінностей самовираження [6].

Географічна парадигма акцентує увагу на визначальній ролі таких географічних факторів як, географічне становище, клімат, ґрунт, корисні копалини у розвитку суспільства. Сутність цієї парадигми охоплює такі ідеї як: Ш.-Л. Монтеске про вплив клімату на формування форм правління; Р. Мюрдаля – необхідність врахування у дослідженнях причин економічного відставання країн клімату, ґрунтів фауни і флори; Л. Даймонда – географічної обумовленості технологічних переваг народів, які своєю чергою обумовлені географічними особливостями; Дж. Сакса про вплив клімату на продуктивність технологій [1]. Безумовно, що географічні фактори мають важливе значення для суспільного розвитку, особливо на початку становлен-

ня людської цивілізації, а на сучасному етапі вони можуть прискорити чи загальмувати суспільний прогрес. Як показує досвід посткомуністичних трансформацій, що в країнах багатих на природні ресурси трансформаційні процеси проходили повільно, оскільки політичні еліти отримавши доступ до контролю над цими ресурсами, могли водночас казкового збагачуватися і виконувати мінімум соціальних зобов'язань перед народом. Тому вони були не зацікавлені у розвитку нової інституційної системи.

Узагальнюючи основні положення вище названих парадигм, а також думки українських вчених з цього питання, можна зробити наступні висновки щодо трансформаційного процесу в Україні. [9, 10, 11, 12].

По-перше, Україна на початку 90-х років не здійснила прямий перехід від екстрактивної неототалітарної системи радянського типу до інклюзивної системи західного типу. Основна причина невдалої трансформації в українському контексті полягала в тому, що не відбулася істотна зміна політичних еліт. Посткомуністична номенклатура, в силу відсутності сильної антикомуністичної опозиції, шляхом повільних часткових і несистемних реформ, заволоділа індустріальними та природними ресурсами країни та стала новим політичним класом, який іменують в науковій і публіцистичній літературі олігархією.

По-друге, після Революції гідності та російсько-української війни на Донбасі склалися сприятливі умови (або критичний збіг обставин, за Д. Аджемоглу) для демонтажу політичної системи олігархату. Цей критичний збіг обставин виявився у тому, що, з одного боку, революція призупинила процес євразійської інтеграції як необхідної умови збереження цього ладу шляхом консолідованого авторитаризму в рамках союзу авторитарно олігархічних держав, з іншого - істотно послабила фінансову могутність олігархії. Саме остання обставина ставить постмайданівську правлячу політичну еліту в залежність від країн Заходу, які в обмін на фінансову допомогу спонукають її до проведення соціально-економічних реформ. Якщо до цього додати тиск громадськості (особливо експертного

середовища), то цій еліті вдалося зробити ряд вагомих кроків на шляху проведення таких реформ як антикорупційної, судової та правоохоронної. Однак, ці реформи швидше за все можна вважати повільними, частковими і несистемними, що дозволяє старим елітам пристосуватися до нових умов і надалі використовувати корупційні схеми для власного збагачення як засобу отримання влади.

По-третє, треба визнати, що навіть успішні реформи в таких сферах як судова система, правоохоронна, публічної служби, не здатні забезпечити надійний фундамент успішного переходу, якщо не буде радикально реформована політична система. Це пояснюється тим, що політичні еліти у системі, яка немає ефективних обмежень і противаг (тобто «намордника») завжди будуть намагатися протистояти проведенню реформ у соціально-економічній сфері та інших сферах суспільного життя. Для того щоб суспільство могло надягти нарешті цей «намордник» на еліту необхідно напередодні президентських та парламентських виборів (оскільки після них це буде набагато складніше здійснити, незважаючи на те, хто стане головою держави або, які партії переможуть на виборах), домогтися спільними зусиллями прореформаторської частини політикуму, громадянського сектору та наших західних партнерів (США, ЄС) законодавчого закріплення:

- процедури імпічменту голові держави як необхідної противаги для обмеження політичного тиску на правоохоронні органи, ЗМІ, законодавчу діяльність тощо;
- формування проурядової коаліції тільки на партійно-фракційній основі із заборонаю утворення позафракційних груп та індивідуального членства;
- статусу і повноваження КМУ (Кабінету міністрів) відповідно до стандартів розвиненої політичної демократії;
- статусу та повноважень опозиції, яка отримує право в разі її легального утворення (на партійній коаліційній основі у складі третини народних депутатів) здійснювати керівництво парламентськими комісіями з питань контролю над правоохоронними та антикорупційними

органами, мати своїх представників у конкурсних комісіях, які забезпечують відбір кадрів для державних органів (виконавчих, судових, правоохоронних), утворювати тимчасові слідчі комісії із статусом найвищого слідчого органу, формувати тіньовий уряд, використовувати ефірний час на суспільному телебаченні та радіомовленні у форматі дебатів із представниками проурядової коаліції;

- завершення децентралізації в рамках ухвалення конституційних змін, яка передбачатимуть ліквідацію обласних та районних адміністрацій, повного розмежування державної та комунальної власності, а також надання місцевим громадам права достроково припиняти повноваження Голови та місцевих рад;
- обмеження депутатського імунітету відповідно до стандартів європейського парламентаризму;
- порядку легально лобювання, що дозволить обмежити політичну корупцію на рівні парламенту та вищих посадових осіб;
- запровадження виборчої системи із відкритими регіональними списками (йдеться про ухвалення закону в другому читанні);
- заборони політичної реклами та передвиборних технологій, пов'язаних із підкупом виборців;
- заборони фінансування партій юридичними особами (за винятком фінансування партій фізичними особами відповідно до чинного законодавства);
- запровадження жорстких санкцій за порушення фінансової звітності, виборчого законодавства, у вигляді заборони на реєстрацію виборчих партійних списків, а також припинення діяльності партії;
- обов'язкової перевірки кандидатів у президенти та народні депутати на предмет доброчесності до моменту їх виборчої реєстрації;
- запровадження Е-урядування на рівні парламенту, що передбачає обов'язковий розгляд у ВРУ електронних народних петицій, відкритий доступ до інформації про

діяльність кожного народного депутата, його доходи, майно, видатки і т.д., а також використанні фахової громадської експертизи з правом її автора виступити на засіданні профільної комісії та пленарному засіданні.

Список джерел:

1. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають? Походження влади багатства і бідності / Д.Аджемоглу, Дж. Робінсон. – К.: Наш формат, 2016. – 450 с.
2. Аслунд А. Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом / А. Аслунд, С. Дянков і колектив авторів. – Львів: видав. Старого Лева, 2015. – 437 с.
3. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству / Л. Бальцерович, пер. с англ. М.: Новое издательство, 2007. – 92 с.
4. Вахудова А-М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / А. Вахудова // Пер. з англ. Т.Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 379 с.
5. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: навч. посіб.: 9-те вид., перероб. і доп. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2015. – 370 с.
6. Ингегарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Ингегарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
7. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / О. Норгаард // Пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 424 с.
8. Норд Д. Насильство і суспільні порядки. Очновні чинники які вплинули на хід історії / Д. Норд, Д. Воллис, Б. Вайнгаст переклад з англ. Т.Цимбала. – К.: Наш формат, 2017. – 352 с.
9. Полегкий О. Чи перейде черговий рубікон Україна? / О. Полегкий // Українська правда. – 22.03.2016. – Електронний варіант. – [Режим доступу]: <http://www.pravda.com.ua/columns/2016/02/22/7099878/>
10. Рутар С.М. Україна в контексті посткомуністичних трансформацій / С.М. Рутар // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/

53.pdf

11. Лановий В. Як реформувати корупційний олігархічний лад // Українська правда. – 23 жовтня 2014, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://drozdenko.at.ua/news/2014-10-23-9433>
12. Жмеринецький О. «Цінності, еліти, інститути: діагноз – пацієнт мертвий» // Українська правда, 07 квітня 2015, [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/04/7/7063984/>

@ Рутар Степан. Стаття надійшла 6 березня 2018 р.